

HAGADA OD ILUMINACIJE DO ILUSTRACIJE

Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

Radionica
Jevrejska umetnost i tradicija
Beograd, 27. januar – 10. februar 2008.

Izložba

Hagada – od iluminacije do ilustracije
Beograd, 27 januar-10. februar 2008.

Autori izložbe i teksta za katalog
Milica Mihailović i Barbara Panić

Koncepcija i dizajn kataloga, dizajn izložbe i virtuelne prezentacije izložbe
Mia David Zarić

Recenzent teksta za katalog
dr Mirjam Rajner

Lektor
Anđelka Kovačević

Izdavač
Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu
Jevrejski istorijski muzej, Beograd

Štampa - „Grafika Jovšić“, Beograd

Tiraž 500 primeraka

Kovčeg zaveta, Sarajevska Hagada (Španija, 14. vek)

Pesah

Pesah¹ (hebrejski) je praznik oslobođenja Jevreja iz egipatskog ropstva. To je prvi hodočasni praznik u jevrejskom kalendaru koji se slavi u prolećnom mesecu nisanu, pa se zato još naziva i Hag Ha'aviv, praznik proleća. Prema biblijskim knjigama, i po onome što je kasnije zapisano u Talmudu (zbornik jevrejskog zakonodavstva), ovaj praznik nije bio jedinstven ni po svom poreklu, ni po nazivu, ni po običajima. Kada je poprimio obeležje spomen praznika koji čuva uspomenu na izlazak iz ropstva opisanog u Drugoj knjizi Mojsijevoj, tačno se ne zna.

Priprema proslave Pesaha počinje nekoliko dana ranije detaljnim čišćenjem kuće od svake vrste *hameca* (namirnica kvasnog porekla), i pripremanja kuhinjskog i stonog posuđa namenjenog samo za pashalnu upotrebu. Stroga zabrana upotrebe svega kvasnog vezana je za izlazak Jevreja iz ropstva, kada su oni, predvođeni Mojsijem, u žurbi napuštajući Egipat sa sobom poneli samo beskvasni (neuskisli), na brzinu pripremljen hleb.

Centralna proslava praznika počinje *Seder* večerom 14. nisanu u kojoj učestvuju svi članovi porodice. Reč *seder* znači red, odnosno ritual, zapisan u konačnom obliku u knjizi nazvanoj *Hagada šel Pesah*. Na svečano postavljen sto stavlja se poslužavnik sa više vrsta simbolične hrane, poslužavnik sa tri komada *macesa* (hebr. *macot*, beskvasni hleb) i posuda sa slanom vodom. *Haroset*, mešavina seckanih jabuka, oraha i vina simboliše malter kojim su Jevreji tokom četiri stotine godina dugog robovanja u Egiptu zidali egipatske gradove. *Zroa*, krilo živine ili pečena kolenica jagnjeta i *beica*, tvrdo kuvano jaje, simbolično predstavljaju pashalnu žrtvu u Jerusalimskom hramu, dok *maror*, gorka trava ili koren, podseća na teške dane ropstva. Na poslužavniku se još nalazi *karpas*, grančica zeleni. Umočena zajedno sa jajetom u sud sa slanom vodom ona simbolično podseća na prolivene suze. Obaveza je da se između izgovaranja blagoslova i uzimanja ritualne hrane, po određenom redu, ispiju četiri čaše vina. Običaj je da se peta napunjena čaša vina ostavlja na stolu. Ona je namenjena proroku Eliji, koji po tradiciji nikada nije umro i koji se smatra glasnikom Mesije koji će Jevreje izbaviti od patnji i stradanja.

Osnovna svrha *Seder* večeri je da se jevrejska vera prenese sa roditelja na decu, iz jedne generacije u drugu. Zbog toga je posebno potrebno održati pažnju najmlađih i to se postiže izazivanjem njihove radoznalosti. Četiri unapred pripremljena pitanja, nazvana *Ma Ništana* (hebr., po čemu je različita), koja deca postavljaju domaćinu večeri treba pre svega da daju odgovor "po čemu se ova noć razlikuje od svih

1 Pesah ili pasha su hebrejski, odnosno grčki nazivi prvog hodočasnog praznika u jevrejskom kalendaru. Navedeno prema: E.Verber, *Uvod u jevrejsku veru*, Beograd 1993.

ostalih noći" i osnova su za višečasovnu raspravu o istorijskoj prošlosti i nadanjima za budućnost. Kroz priču, protkanu blagoslovima i pesmama, kazuje se istorija o čudu spasenja jevrejskog naroda iz egipatskog ropstva, daju se objašnjenja i prenosi važnost praznika koji slavi preobražaj u svesti jevrejskog naroda od roba do slobodnog čoveka i formiranja nacije.

Onaj ko vodi *Seder* večeri mora biti siguran da je svaki učesnik tačno shvatio poruku slavljenja Pesaha. U Hagadi se vrlo često ilustruje parabola o četiri sina, četiri prototipa ličnosti (mudar, poročan, priprost, i onaj koji ne zna da pita) koji na različite načine postavljaju isto pitanje o suštini *Sedera*. Shodno karakteru svoje ličnosti dobijaju i odgovor.

Na samom kraju večeri deca traže *afikoman*, sakriveno parče beskvasnog hleba. Za afikoman su vezani zanimljivi običaji koji takođe služe da se za stolom održi dečija pažnja do kraja priče. Posle svečane večere svaki učesnik *Sedera* dobija parče afikomana i nakon toga se više ništa ne jede, što znači da je i *Seder* završen.

Jevrejska umetnost – Druga božija zapovest

"Ne gradi sebi lika rezana niti kakve slike od onoga što je gore na nebu, ili dolje na zemlji, ili u vodi ispod zemlje. Nemoj im se klanjati niti im služiti..."
(Izlazak, 20, 4-5)

Doslovno tumačenje Druge božije zapovesti navodi na pomisao o apsolutnoj zabrani figuralnih predstava u jevrejskoj umetnosti. Takvu zablude negira postojanje jevrejskih umetničkih spomenika i likovnih prikaza od antičkog vremena pa sve do današnjih dana, na kojima se, i pored zabrane nametnute verskim propisom, pojavljuje figuralna tematika. Jevrejska vizuelna umetnost seže još od biblijskog Bezalela, graditelja šatora sa zavetnim kovčegom.

Tekst Tore, Petoknjžja, dovršen u 7. veku pre n.e., jasno reguliše društveni, ekonomski i kulturni život Jevreja, a posmatran u kontekstu vremena u kome je pisan opravdava propisana ograničenja. Bilo je neophodno da se judaizam, najstarija monoteistička religija, u mnogobožačkom okruženju, nizom odredbi odbrani od dominacije predstava paganskih božanstava. Zbog toga su *sofarim*, učeni ljudi, tumači zakona, svesni uticaja vizuelnog stvaralaštva istakli suštinski smisao Druge božije zapovesti koja se sastoji, ne u zabrani i negiranju prikaza likova, već u dubljem tumačenju zakona, odnosno zabrani stvaranja likova koji služe idolopoklonstvu. Ljudske figure se pojavljuju najčešće u starozavetnim scenama, ali samo kao vizuelni izraz. To nisu

divinizirane, već smrtne figuralne predstave u scenama koje nemaju eshatološko značenje, niti slave moć bogova, nego imaju za cilj da istaknu moralne vrednosti ovozemaljskog života.

I pored takvog tumačenja postojao je jak ikonoklastični pokret među samim Jevrejima. Uprkos snažnom otporu "pravovernih", jevrejska umetnost i nakon rušenja Drugog hrama u Jerusalimu 70. godine n.e., cvetala je unutar i van Izraela. Neposredno okruženje u kojem su Jevreji kroz vekove živeli neminovno je uticalo na jačinu "kršenja" Druge božije zapovesti. Sve do 7. veka n. e. sporadično se može videti korišćenje figuralnih prikaza, dok se kasnije, u zemljama sa jakim muslimanskim uticajem, pogotovo u Španiji, mnogo manje prikazuje ljudska forma, a simbolični, apstraktni crtež postaje standard.

U zapadnoj Evropi, u doba prosvetiteljstva, u 17. i 18. veku, jevrejski umetnici pod uticajem neposredne blizine drugih zajednica i razmene kulturnih ideja počinju da se bave i portretnim slikarstvom. Potpuna integracija jevrejskih slikara u umetničke tokove evropskog stvaralaštva, krajem 19. i početkom 20. veka, više ne dovodi u pitanje prikaz figuralnih predstava, a taj kontinuitet je nastavljen do danas.

Prelaz preko Crvenog mora, Hagada (Beč, 1823)

HAGADA

Hagada (hebrejski) ili agada (aramejski) znači priča, kazivanje. Vremenom je Hagadom nazvana obredna knjiga, *Hagada šel Pesah*, u kojoj je sadržan skup biblijskih odeljaka, molitvi, himni, rabinske literature, a pre svega priča o izlasku Jevreja iz egipatskog ropstva u 13. veku pre n. e. Tekst Hagade verovatno je sastavljen još u vreme Drugog jerusalimskog hrama, kada je centralni deo proslave izbavljenja bilo prinošenje žrtve. Nakon rušenja hrama od strane Rimljana 70. godine n. e. priča o izbavljenju postaje centralna aktivnost. U toku prve večeri praznika Pesah cela porodica se okuplja za svečano postavljenim stolom i čita Hagadu. Redosled čitanja, molitvi, blagoslova i pesama takav je da na kraju svakog učesnika dovodi u stanje svesti kao da je i sam proživeo egzodus.

Najstarija sačuvana verzija Hagade, kao zbirka molitvi, javlja se u *siduru* (molitveniku) još u 9. veku i potiče iz Vavilonije.

Već u 10. veku hebrejski biblijski rukopisi ukrašavali su se, ali bez iluminacija i bez prikaza ljudskih figura. Mada je Hagada odmah po nastanku postala omiljeno štivo među Jevrejima u celom svetu, takvi primerci pojavljuju se tek u 13. veku ili možda krajem 14. veka, kada i Hagada šel Pesah postaje jedan od najčešće iluminiranih hebrejskih rukopisa.

Pošto je pashalna Hagada korišćena isključivo za kućni obred, kao lični predmet, nije bila strogo podvrgnuta zabrani figuralnih prikaza poput drugih sinagogalnih kodeksa. Najstariji iluminirani primerak, nađen u fragmentima, nalazio se u Kairskoj Genizi (*geniza*, spremište hebrejskih svetih rukopisa koji se zbog pohabanosti više ne koriste) i oslikava deo pashalnog obreda – beskvasni hleb i gorke trave. Od tog vremena tradicija ukrašavanja pashalne Hagade doživela je veliku ekspanziju, naročito otkrićem štampe, koja ne jenjava do današnjih dana.

Stil iluminacija u Hagadi ne odražava jedinstvenost, već je pod uticajem umetničkih tokova sredine u kojoj je izrađivana. Zbog svoje relativno male veličine u poređenju sa drugim spisima, za pisara nije bilo naporno da je napiše, niti za umetnika da je ukrasi, ali za mnoga jevrejska domaćinstva svojina Hagade je bio luksuz. Jedino su bogati Jevreji, pogotovo španski Sefardi koji su bili bliski dvorskim krugovima, mogli da prate modu iluminiranja knjiga i imali mogućnost da naruče Hagadu.

Od 13. do 15. veka stvoren je donekle jedinstven ikonografski obrazac, bilo da se radi o sefardskim ili aškenaskim Hagadama. Iluminacija teksta odnosila se pre svega na prikaz glavnih elemenata pashalnog obreda – *pesah* (pashalno jagnje), *maces* (beskvasni hleb) i *maror* (gorke trave). Ritualne ilustracije, u svojoj osnovi didaktičke, počinju scenama koje prikazuju pripremu samog praznika, detaljno čišćenje kuće

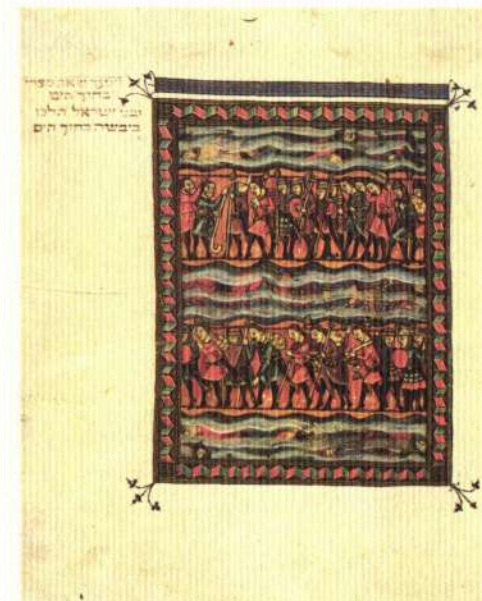
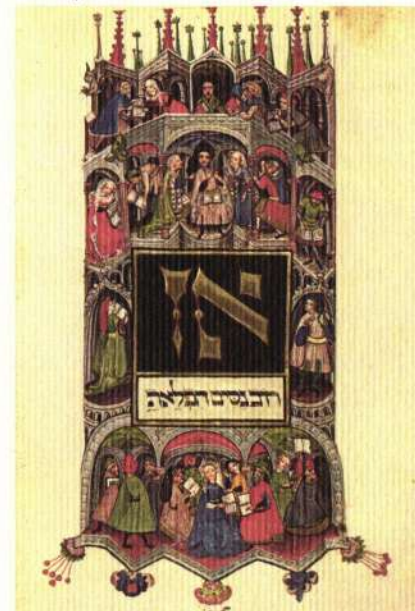

Bozhe kazne, *Zlatna Hagada* (Španija, 14. vek)

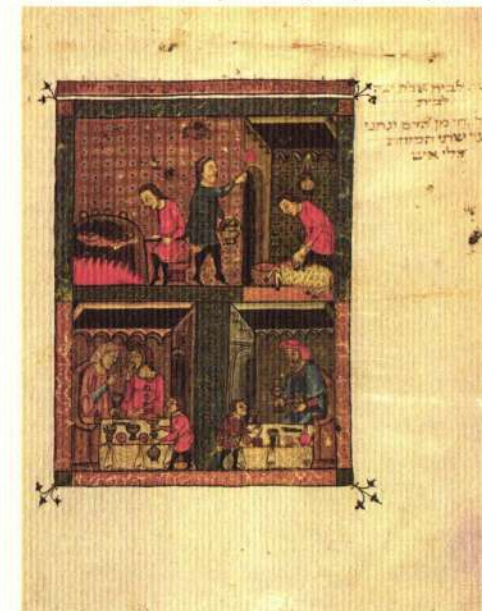
Jerusalem, *Hagada sa ptičjim glavama* (Nemačka, 13. vek)

Čitanje Hagade, *Darmštatska Hagada* (Nemačka, 15. vek)

Prelaz preko Crvenog mora, *Rajlands Hagada* (Katalonija, 14. vek)

Pripreme za Pesah, *Rajlands Hagada* (Katalonija, 14. vek)

i posuđa, pečenje macesa, klanje pashalnog jagnjeta, dok druge scene oslikavaju molitvu u sinagogi ili porodicu okupljenu oko seder stola i sam Seder. Ove žanr scene vizuelno su svedočanstvo srednjovekovnog jevrejskog života i običaja vezanih za različite evropske zajednice. Najinteresantnije od svih iluminacija su one koje oslikavaju biblijske scene i midraške tekstove (rabinska tumačenja) sadržane u Hagadi, sa posebnim naglaskom na priči o izlasku Jevreja iz Egipta. Eshatološke ilustracije odnose se na sveukupnu sudbinu jevrejske nacije kao i na sudbinu svakog pojedinca, pa se tako prikazuju scene ulaska pravednika u raj ili ilustracije proroka Elije, tradicionalnog nagovestitelja Mesije ili se pak ilustruje stih Hagade "Sledeće godine u Jerusalimu".

Hagada sa ptičjim glavama, nastala u južnoj Nemačkoj krajem 13. veka, verovatno je najstarija iluminirana rukopisna Hagada koja pripada aškenaskom tipu ukrašavanja. Iluminacije su na marginama iz knjige Izlaska. Stil iluminacija, svetle boje i dekorativni motivi, ponesto provincijalnog karaktera, ukazuju na poreklo iz Gornje Rajne. Samo dve strane rukopisa, ona na početku i ona kraju, u potpunosti su iluminirane. Većina ljudskih figura je prikazna sa ptičjim glavama i izopačenog oblika, jer se smatralo da će se takvim prikazom ljudskih figura poštovati biblijska zabrana prikaza svega živog. Ovakvo strogo prihvatanje zakona predstavlja pre izuzetak nego pravilo u ilustrovanju Hagada.

Darmštadska Hagada je iluminirani rukopis, takođe aškenaskog tipa, nastao u 15. veku, dekorisan panelima sa oslikanom početnom reči, nekoliko potpuno uokvirenih ivica i dve stranice pune minijatura. Ono što zapanjuje je minijatura preko cele strane, adaptacija srednjovekovne hrišćanske ikonografije koja ima za cilj da ilustruje važnost učenja i diskusija u proslavi Sedera. Svaka figura, bilo da je muškarac ili žena, drži knjigu, pretpostavlja se Hagadu, i uključena je u diskusiju o egzodusu iz Egipta.

Zlatna Hagada je najranija i najraskošnija rukopisna iluminirana sefardska Hagada koja se sastoji od teksta, zbirke od 100 *piutim* (liturgijske pesme) i 15 stranica ispunjenih minijaturama koje ilustruju biblijske priče od Adama pa sve do izlaska iz Egipta. Verovatno je izrađena u Barseloni, početkom 14. veka, sa jasnim uticajem severnofrancuskog gotskog stila kasnog 13. veka.

Kaufman Hagada je jedan od najfinijih primera iluminiranih rukopisnih Hagada nastalih u Španiji u 14. veku. Rukopis je sastavljen iz dva dela sa četrnaest punih stranica minijatura i dekoracijom koja prati tekst. Ova Hagada ima nepotpun ciklus minijatura o Izlasku. Rukopis je nepravilno povezan, a rezultat toga je da su minijature potpuno izmešane. Među brojnim biblijskim ilustracijama ima puno midraških koje se nalaze unutar velikih panela, sa naslikanom početnom rečju, ali se ponekad javljaju i na marginama između ispruženih listova svitaka.

וחרבתי את אמותי ואת מופתי בארץ מצרים

Božje kazne, *Hagada* (Beč, 1823)

Jerusalim, *Hagada* (Trst, 1864)

La città di Gerusalemme.

לה סיכה די קטורה אי שיש פיגוש סיכה די אברהם או סלה אי יצחק סיכה די הרד אי יעקב

ואקה את אביכם את אברהם מעבר

הנהר ואולך אותו ככל ארץ

כנען וארבה את זרעו ואתן לו את יצחק

ואתן ליצחק את יעקב ואת עשו ואתן

לעשו את הר שעיר לרשת אותו ויעקב

ובניו ירדו מצרימה:

רוך שומר הכטרתו

לישראל ברוך ה' ה'

שהקבה השבת את הקץ

לעשות נמה שאמר

לאברהם אבינו ב

בברית בן הבתרים שנאמר ויאמר

לאברהם ידוע הדע כי נר יהיה זרעך נארו

לא להם ועבדים וענו אתם ארבע טאות

שנה

ואקה

אי טיב אי אסטרו
פארד אברהם
די פארד דיל נילד
אי לוי אה אל פוד
טורה סיכה די כנען
אי טונטא אה ס
סינן א ד אאל אה
יעקב אי אה יעקב
אה יעקב אי אה עשו
אי די אה עשו אה
טונט די שעיר פוד
ארד לוי אאל אי
יעקב אי שיש פיגוש
די סיכה די אברהם

ברוך

כינידו טארד
פאניא אה טראל
כינידו איל קונטאן
אאל פון פוד פאוד
לוקי דישו אברהם
טאסטרו פארדי אין
טרי ליש איספארט
סינטוס קן אשירינו
ליל פסק אי דישו
אה אברהם סאכיד
סאכראס קן פליג
רנו סיכה ספון
אין סיכה קן טג אה
אלידש אי
סיניאל וסאן אה
אפראין אאליוש
קאסטו סינטוס
אניוש

די טענה לוי אצט די יצחק : אי יצחק קין יעקב אי עשו : וליש

Scena iz Hagade (Venecija, 1609)

Hagada iz Gvadalahre u Španiji veruje se da je najranije štampano, neiluminirano izdanje Hagade, verovatno iz 1482. godine. Međutim, na toj Hagadi nema štamparskog žiga. Najstarije potvrđeno izdanje štampane Hagade je iz 1486. i potiče iz Italije. Hagada iz Gvadalahre sastoji se od šest listova štampanih sa obe strane u duplim kolonama. Osim što nije ilustrovana, štampana je bez punktacije koja se koristi za označavanje samoglasnika u hebrejskom jeziku.

Praška Hagada nastala 1526. najranija je ilustrovana štampana Hagada sačuvana u celosti. Tipografija Hagade pokazuje uticaj savremenog nemačkog blokovskog slovnog stila i hebrejske rukopisne tradicije. Tekst je ilustrovan sa šezdeset duboreza u drvetu na kojima su prikazane scene i simboli pashalnih rituala, ilustracije rabinskih i biblijskih elemenata koji se javljaju u tekstu Hagade, kao i elementi iz Biblije i drugih izvora kojih nema u samoj Hagadi. Ovo praško izdanje ubraja se u najfiniju štampu 16. veka.

Hagadu iz Mantove objavio je 1560. godine šamaš Isak B. Samuel. To je reprodukovano tekst Praške Hagade, ali su ilustracije nove kao i dekoracija na marginama koja je već korišćena u nejevrevskim publikacijama i bila u skladu sa italijanskim ukusom.

Venecijanska Hagada je jedna od najlepših ranih štampanih Hagada. Nastala je 1609. godine. Ova Hagada vidno se razlikuje od prethodnih izdanja po monumentalnom izgledu stranica, a po obimu i dubini duboreza u drvetu nije imala premca. Pored uobičajenih scena za srednjovekovne Hagade, koje su dopunjene detaljima koji se do tada nisu pojavljivali kao ilustracija, ona sadrži i sasvim nove ilustracije. Autor ove Hagade se ne zna, ali je štampar Israel Ben Daniel Zifroni bio dobro poznat štampar u poslednjoj četvrtini 16. veka.

Amsterdamska Hagada je nastala 1695. godine i pratila je, kako po opštem izgledu, tako i po dekoraciji, tada prihvaćeni venecijanski prototip. Ilustracije rađene tehnikom bakroreza bile su mnogo kvalitetnije u odnosu na dotadašnje. Umetnik je bio Abraham Ben Jakob, bivši protestantski sveštenik. U njoj se, po prvi put u jevrejskim publikacijama, pojavljuje mapa Izraela na presavijenim zadnjim stranicama knjige. Ova Hagada ubrzo je postala veoma popularna i imala je trajni uticaj na izradu Hagada u aškenaskim jevrejskim zajednicama u Evropi.

Od kasnijih izdanja Hagada svakako treba spomenuti tršćansko izdanje nastalo 1864. godine sa 58 originalnih bakarnih gravira i praško izdanje iz 1889. godine sa ilustracijama slovačkog umetnika Kirila Kutlika.

Savremene Hagade

U 20. veku Hagada je dobila novi značaj reflektujući ne samo biblijski period, stare teme ropstva i oslobođanja, nego i savremenu istoriju i politiku. Svake godine nastaju desetine novih Hagada u kojima dolazi do određenih ikonografskih odstupanja od tradicije. Ilustratori više ne prate doslovno originalni tekst, već daju svoju viziju istorije i sudbine jevrejskog naroda povezujući ga sa tekućim zbivanjima. Inspiracija za Hagade 20. veka postaju cionizam, Holokaust, ugnjetavanje ruskih Jevreja, osnivanje i izgradnja države Izrael 1948. godine, kibuci, ratovi novostvorene države i težnja ka miru.

Osnivanje cionističkog pokreta krajem 19. veka, sa ciljem obnove jevrejske države u staroj domovini, kao i život Jevreja u dijaspori, inspirisali su umetnike da biblijsku temu egipatskog ropstva i težnju za oslobođenjem prikažu u kontekstu novonastalih okolnosti. Jasno izražena nacionalna težnja i želja za povratkom u pradomovinu Palestinu u mnogim Hagadama ikonografski je data kroz ilustraciju rečenice "Sledeće godine u Jerusalimu", koja se dva puta izgovara tokom Seder večeri. Čežnja za Jerusalimom ujedno izražava i nadu u ponovno podizanje Jerusalimskog hrama. Od polovine 20. veka poljoprivreda je čest motiv u Hagadama kada umetnici prikazuju državu Izrael. Cionistički aspekt ovakve ikonografije povezuje ovaj motiv sa jednom od centralnih tema Pesaha, temom oslobođenja, ali to je ujedno i praznik proleća, cvetanja, izobilja. Alegorijsko povezivanje Pesaha sa poljoprivredom pokazuje želju i veru u prosperitet nove države, te jača povezanost između novih doseljenika i zemlje koju sada obrađuju.

Istorijska zbivanja četrdesetih godina 20. veka oslikana u Hagadama koje se odnose na Holokaust nameću slikarima da temu egipatskog ropstva koriste kao paradigmu za prikaz savremenih strahota. Sudbina i spasenje Jevreja kroz veru ponovo dominira kao tema i ikonografski prikaz. Mnogi umetnici način za prevazilaženje patnje vide u duhovnosti i u njihovim ilustracijama spasenje se manifestuje ne kao u cionističkim Hagadama naglašavanjem ljudske moći, već kroz čudo.

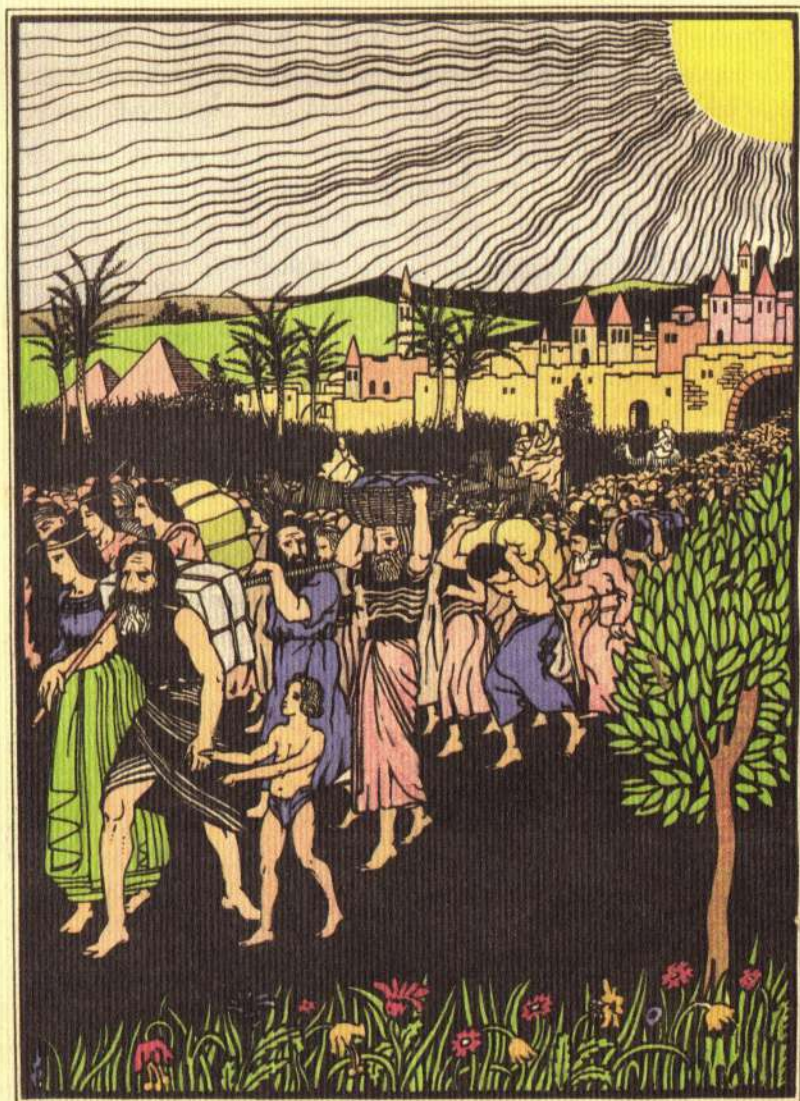
U periodu između početka sistematskog progona Jevreja, Holokausta i osnivanja države Izrael beznađe i pesimizam kod Jevreja postaju toliko veliki da je kod mnogih poljuljana vera u nebesko upravljanje njihovom sudbinom, pa čak i vera u samog Boga. Umetnička reakcija na političku situaciju Jevreja u to vreme jesu slike pune uznemirujuće atmosfere koja simbolizuje progone, lutanje po neprijateljski raspoloženoj Evropi, nemogućnost da se nađe sklonište, zabrana ulaska u Palestinu, potpuna neizvesnost.

Odmah po osnivanju države pesimizam sve više nestaje, simboli mira i spasenja

prekidaju ciklus stradanja. Duhovna snaga dominantna u Hagadama koje se odnose na Holokaust zamenjena je fizičkom snagom pionira i vojnika koji učestvuju u izgradnji zemlje. Nastaje novi talas stvaranja Hagada u kibucima, sekularnim izraelskim kolektivnim naseljima, koje više nemaju tendenciju isticanja religiozne poruke. U nekima se čak skraćuje tradicionalni tekst i ubacuju tekstovi iz moderne jevrejske literature.

Mark Podval, *Blagosloven neka je On*, (ilustracija za Hagadu 1973)

בצאת ישראל ממצרים בית יעקב מעם לוֹעֵז

Als Israel aus Ägypten zog . . .

Izlazak iz Egipta, Hagada (Beč, 1927)

אכילת מצה

Der Sedertisch.

Seder večera, Hagada (Beč, 1927)

Često umetnici koriste temu oslobođenja da bi izrazili svoj politički i kritički stav u odnosu na izraelsku politiku. Drugi aspekt političke teme ilustriranja Hagade je mir. Ilustracija se obično odnosi na anđela koji drži maslinovu grančicu ili na prikaz duge kao simbola mira, čime se pokazuje težnja ka prevladavanju ratne napetosti i sukoba i želja za primirjem i suživotom sa Palestincima. Uz pomoć ilustracija u Hagadu se unose političke poruke.

Ono što čini Hagade 20. veka zaista modernim jeste svesna manipulacija ilustracijama koje su u stalnom dijalogu i sa njihovim tradicionalnim ikonografskim izvorom i sa savremenim značenjem teksta koji ilustruju.

Umetnik koristi umetnički izraz kao medij kojim izražava svoj koncept i pristup tumačenju Hagade i svoj ukupni koncept jevrejske egzistencije i istorije. Svaka moderna Hagada je različita i jedinstvena. Koriste se različiti odlomci za ilustraciju i naglašavaju različiti elementi priče, koriste se nove tehnike i materijali.

Rezultat toga je da savremene Hagade, u svim svojim različitim oblicima od avangardnog do propagandnog pa čak i popularnog i komercijalnog daju, sažetak ukupnog jevrejskog iskustva.

Hagade na teritoriji bivše Jugoslavije

U Beogradu je tokom 19. veka štampano oko 90 knjiga hebrejskim slovima na hebrejskom, aramejskom i ladinu. Svaka jevrejska kuća morala je imati najmanje jedan primerak Hagade da bi se mogao obaviti obred za Seder večer. Pa ipak za sto godina, samo jednom je štampana ovakva knjiga. U Srbiji nije sačuvan nijedan primerak, a po onome što donosi Isak Alkalaj² ta beogradska Hagada nije bila ilustrovana. Štampana je 1860. godine, na hebrejskom i aramejskom a izdavač je bio Moša D. Alkalaj. Verovatno je da su Jevreji na ovim prostorima koristili Hagade štampane u okolnim jevrejskim centrima kao što su Beč, Budimpešta i Solun.

Prva Hagada prevedena na hrvatski štampana je u Budimpešti 1906. godine. Preveo ju je i izdao M. Engel, rabin iz Križevaca. To je izdanje slično izdanjima Hagada koja se u okviru Austrougarske objavljuju na nemačkom, mađarskom i hebrejskom: ilustracije su iste, a i korice i povezi su identični.

U Sarajevu je 1931. godine štampana *Agada de Pesah* na hebrejskom sa prevodom na ladino. Knjiga nema ilustracija, a izdavač je bio Simon Katan.

Posle Drugog svetskog rata štampana su dva reprint izdanja Sarajevske Hagade i jedno izdanje o Sarajevskoj Hagadi. Godine 1990. izdavačka zadruga Ideja objavila je Hagadu koju su sa hebrejskog na srpski preveli Ildi Ivanji i Đorđe Petrović. Iste godine je Ivan Ninić objavio u okviru izdavačke kuće Proex iz Beograda, reprint izdanje bečke Hagade, izdanje Antona Schmida iz 1823. godine. Knjiga je veoma lepa ali za nju publika nije pokazala veliki interes, jer je reprint bio bez dodatnih objašnjenja ili prevoda.

Ildi Ivanji i Đ. Petrović u uvodnom tekstu Hagade koju su objavili, konstatuju:«...» U svim drugim prevodima Hagade koje smo mogli da konsultujemo (nemački, engleski, francuski, mađarski) hebrejski tekst uglavnom i nije u pravom smislu preveden: prepričavan je, tumačan, objašnjavan i pojašnjavan....»³

Čini se da je Hagada koja je objavljena 1996. godine, upravo takva. Naziv knjige je *Agada – kazivanje o Prolasku*. U podnaslovu stoji da ju je transkribovao, preveo i *bilješkama popratio*: Eliezer Papo. Štampana je u Jerusalimu 5756 (1996). Izašla su dva izdanja sa tekstovima na hebrejskom, ladino, srpskom i engleskom.

2 I. Alkalaj, "Jevrejske knjige štampane u Beogradu", *Jevrejski almanah*, Vršac 1925, 140
3 *Hagada*, Izdavačka zadruga Ideja, Novi Sad 1990

Sarajevska Hagada

Sarajevska Hagada je rukopisna knjiga iz 14. veka, nastala u Španiji, pisana sefardskim tipom hebrejskog kvadratnog pisma na pergamentu. Ima 142 lista veličine 16,5 x 22,8 cm. Prvi deo knjige ima 84 lista posvećena Pashalnoj Hagadi. Od toga se na prva 34 lista nalazi 69 minijatura. Zatim sledi iluminirani tekst Hagade. Na kraju knjige su himne i odlomci koji se čitaju tokom pashalne nedelje. Na knjizi postoji beleška iz 1609. godine iz koje se vidi da je knjigu pregledao cenzor iz Rima.

Zemaljski muzej iz Sarajeva, u kome se Hagada i danas čuva, otkupio je ovaj rukopis 1894. godine od Jozefa Koena. Zemaljski muzej je rukopis odmah poslao u Beč na proučavanje. Posle dve godine je vraćen u Sarajevo a bečki istraživači su objavili knjigu. Godine I svetskog rata najverovatnije da je Hagada provela u miru muzejskog trezora, ali se uoči i u toku II svetskog rata vodi prava bitka za spasavanje ovog rukopisa. Zahvaljujući studiji bečkih naučnika, Sarajevska Hagada postala je veoma poznata i tražena knjiga, i Nemci su želeli da što pre dođu do nje. Naslućujući to, zaposleni u muzeju su se postarali da je sklone. Tako je došlo do, danas već legendarne scene, da je direktor muzeja dr Jozo Petrović, rekao nemačkom oficiru koji je došao da uzme Hagadu iz muzeja, u aprilu 1941. godine, da ju je neki njihov vojnik dva sata ranije već odneo. To je bio hrabar poduhvat. Pokazalo se da je Hagadu sklonio kustos i bibliotekar Zemaljskog muzeja, Derviš Korkut.

Prvi istraživači rukopisa koji je postao poznat kao Sarajevska Hagada bili su iz Beča, dr Julijus Von Šloser (Julius Von Schlosser), carski i kraljevski kustos istorije umetnosti Dvorskog muzeja, univerzitetski docent. On se bavio umetničkom analizom. Filološku obradu kodeksa uradio je David H. Miler (David H. Müller), redovni profesor K und K Austrijskog univerziteta i upravnik Orijentalnog instituta KK univerziteta, Beč. Kao rezultat uporednih analiza više jevrejskih iluminiranih rukopisa, oni su 1898. godine objavili obimnu studiju pod naslovom *Sarajevska Hagada*.⁴

Prvi izbor reprodukcija iz sarajevske Hagade u posleratnoj Jugoslaviji štampan je 1953. godine kao luksuzno izdanje sa predgovorom Svetozara Radojčića. On se u tekstu bavio problemima ikonoklazma i u tom kontekstu posmatrao i minijature kojima je bio ukrašen rukopis.

Poznati istraživač jevrejske istorije, kulture i umetnosti, Sesil Rot (Cecil Roth),

4 D.H. Müller und J. von Schlosser, *Die Haggadah von Sarajevo*, Wien 1989.

napisao je predgovor za prvo fototipsko izdanje Sarajevske Hagade. Rot je posvetio nekoliko godina istraživanju Sarajevske Hagade i pisao o njoj na više mesta. Prema podacima sa sajta Jevrejske opštine Sarajevo, to izdanje je izdavačka kuća Jugoslavija štampala na srpskom, engleskom, francuskom, španskom, nemačkom i hebrejskom u 25.000 primeraka, a nekoliko godina kasnije pojavilo se i piratsko izdanje sa još oko 10.000 primeraka.⁵ Rot, kao veliki poznavalac jevrejske umetnosti, smestio je rukopis u širi okvir srednjovekovne jevrejske iluminacije i posle Milera i Šlosera još više istakao značaj ovog rukopisa, i ilustracija u njemu, za mogućnost praćenja tokova u jevrejskoj umetnosti. U tom smislu on se posebno bavio grupom takozvanih španskih Hagada (Hagada koje su nastale na teritoriji Španije i južne Francuske) i na osnovu stila, ikonografije i kolofona određivao mesto i vreme nastanka, kao i to da li je autor minijatura bio slikar jevrejskog porekla ili je to bio hrišćanin.

Drugo reprint izdanje Sarajevske Hagade objavile su Prosveta iz Beograda i Svjetlost iz Sarajeva 1983. godine sa predgovorom Eugena Verbera. Priređivač ove knjige, Ivan Ninić, dobio je nagradu na sajmu knjiga u Jerusalimu za ovo izdanje. Za razliku od prvog fototipskog izdanja, gde je u okviru istog poveza bio prvo uvodni studijski tekst Sesila Rota a zatim reprodukcije samo iluminiranih strana, drugo izdanje je drugačije koncipirano. Napravljene su dve knjige: jedna je studija Eugena Verbera sa objašnjenjima svake ilustracije, štampana na srpskom i engleskom. Druga knjiga je celovit reprint svih strana originalne Hagade. Tiraž ovog izdanja bio je 10.000 primeraka. Eugen Verber bio je svestan činjenice da se o judaici u našoj zemlji malo zna. U tom smislu on je svoj predgovor fototipskom izdanju Sarajevske Hagade posvetio pre svega objašnjavanju pojedinih pojmova i simbola da bi se čitalac, ili onaj ko se prvi put susreće sa jevrejskom umetnošću mogao da snađe u ovoj knjizi, shvati njeno značenje i vrednost.

Tokom rata 1992. godine kada se u celom svetu manifestacijama pod nazivom *Sefarad 92* obeležavalo 500 godina od izгона Jevreja iz Španije, Jevreji i institucije u Sarajevu su se tome pridružili. Tako se pojavio Zbornik *Sefarad 92* u kome su objavljeni novi prilozi koji se odnose na boravak Hagade u Sarajevu i na ulogu pojedinih ljudi u spasavanju Hagade u toku Drugog svetskog rata. Tekstovi iz tog Zbornika su na srpskom i engleskom jeziku postavljeni na sajtu Jevrejske opštine Sarajevo.

⁵ Reći da su to piratska izdanja je prejako. Ali je istina da je teško nabrojati i pronaći sva izdanja Sarajevske Hagade sa predgovorom Sesila Rota. Pomenućemo ovde nekoliko: The Sencino Press, London 1959; Harcourt, Brace&World, New York 1960; „Jugoslavija“, Beograd 1962; „Jugoslavija“, Beograd 1963; Seemen-Verlag, Leipzig 1963.; „Jugoslavija“, Beograd 1973; „Jugoslavija“, Beograd 1975.

Mesijanski hram, Sarajevska Hagada (Španija, 14. vek)

Godine 2002. Jevrejska opština Sarajevo i Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo, priredili su izložbu pod nazivom Sarajevska Hagada. Na izložbi su bila izložena dokumenta iz Arhiva a između dokumenata bile su reprodukcije minijatura iz Hagade (kako se to može pratiti iz kataloga izložbe)⁶. Uvodni tekst za katalog, pod naslovom *Misterija Sarajevske Hagade*, napisao je Jakob Finci. Tekst je postavljen na sajtu Jevrejske opštine Sarajevo. Ono što je bila posebna zanimljivost izložbe bila su dokumenta o višegodišnjem istraživačkom radu Milera i Šlosera. Dokumenta prate sudbinu Hagade od izveštaja o kupovini od strane Zemaljskog muzeja, pa preko izveštaja o radu dvojice istraživača i njihovih molbi da se za potrebe istraživanja pozajme rukopisi iz raznih evropskih kolekcija i biblioteka, zatim molbi za profesionalno fotografisanje kodeksa i drugih rukopisa zbog mogućnosti upoređivanja, do izveštaja o prodaji knjige. Iz izloženog se mogao dobiti uvid u to da su u toku rada dvojice istraživača brojna ministarstva i resori vlade bili uključeni u to da se taj rad omogući. Na izložbi su bila i brojna izdanja Hagada iz druge polovine 19. veka i savremenih Hagada. Na kraju su bila i dokumenta o tome da je Hagada dozvolom vlade Bosne i Hercegovine bila izneta iz trezora banke i privremeno ustupljena Jevrejskoj opštini Sarajevo, da bi se moglo iz nje čitati na praznik Pesah 1995. godine. Hagada se inače ne iznosi iz trezora te je jedini poznati izuzetak bila izložba Židovi na tlu Jugoslavije, Zagreb 1988. godine, kada je Hagada pozajmljena na 24 sata.

Istraživači koji se bave Sarajevskom Hagadom ukazivali su na lepotu minijatura, na lepotu ornamenata kojima je ukrašavan tekst, na posebnu izduženost figura, na zanimljive detalje ikonografije, pre svega na nekoliko minijatura. Jedna od njih pokazuje unutrašnjost sinagoge. To se smatralo prikazom sinagoge u Barseloni. Druga minijatura koja je posebno analizirana je ona na kojoj je kovčeg zaveta, a ono što je na toj minijaturi posebno privlačilo pažnju su tri grba od kojih je jedan grb grada Barcelone, pa se na osnovu toga određivalo i mesto nastanka rukopisa. Minijatura na kojoj je prikazana Seder večera analizirana je kao žanr scena i mnoštvom detalja koji govore o vremenu u kome je nastala, izazivala je veliko interesovanje i postala je simbol ovog rukopisa. Međutim, kada se ukazuje na to šta ovaj rukopis i minijature koje ga ukrašavaju čini tako jedinstvenim, izdvajaju se minijature koje prikazuju stvaranje sveta.

Jedan od poslednjih radova o Sarajevskoj Hagadi je prilog Katrin Kogman-Appel i

6 Zahvaljujem Simhi Kabiljo Šutić, istoričarki književnosti, koja mi je omogućila uvid u ovaj katalog.

Stvaranje sveta, *Sarajevska Hagada* (Španija, 14. vek)

Stvaranje sveta, *Sarajevska Hagada* (Španija, 14. vek)

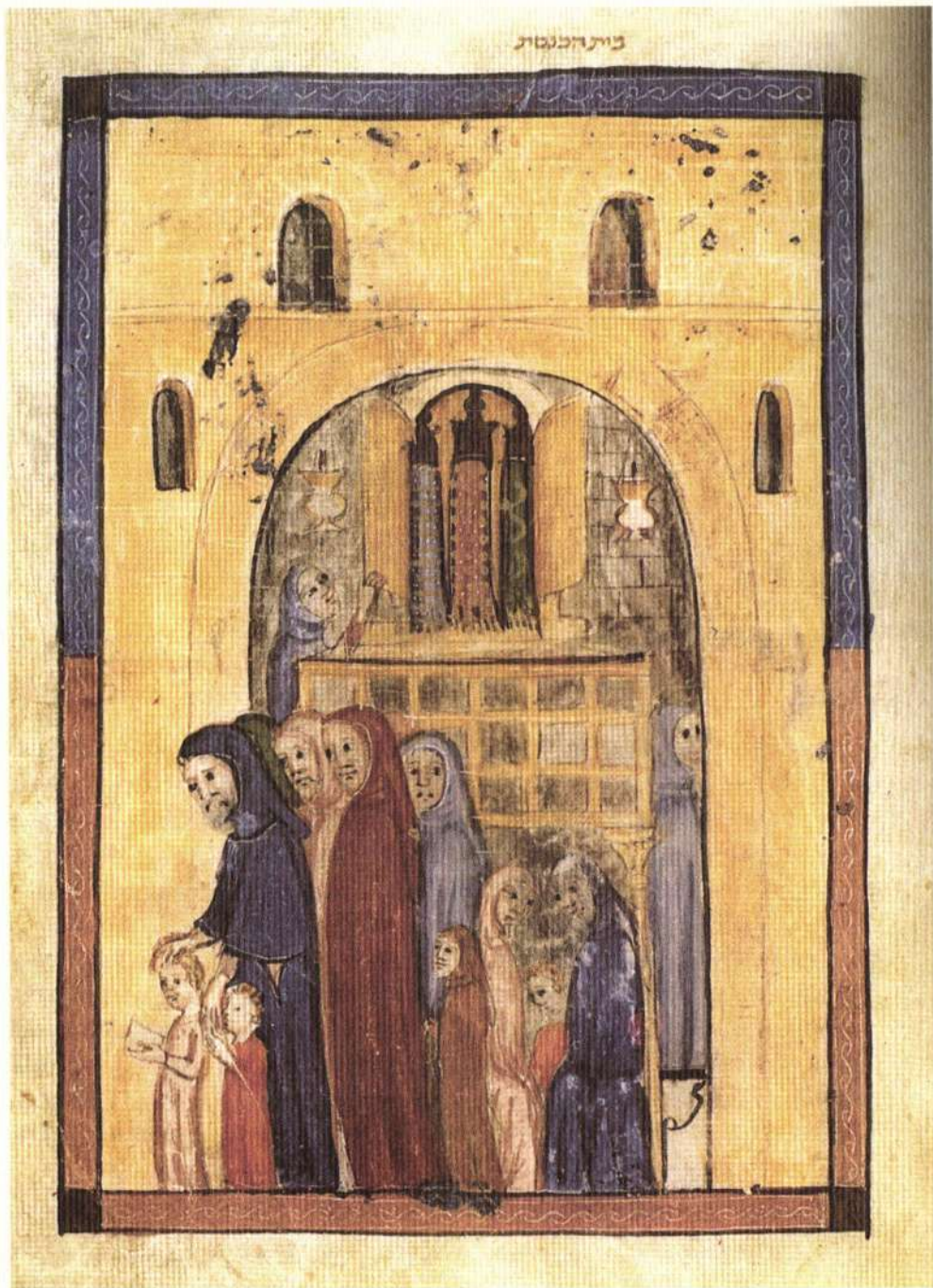
Shulamit Laderman pod naslovom *The Sarajevo Haggadah: the Concept of Creatio ex Nihilo and the Hermeneutical School Behind it* (Sarajevska Hagada i koncept *creatio ex nihilo* i hermeneutička škola koja je iza toga), objavljen u *Studies in Iconography*, Volume 25, 2004 Published under the auspices of the Index of Christian Art, Princeton University, Western Michigan University, 2004.⁷

Studija istraživača Kogman-Appel i Laderman, daje prvi put odgovore na pitanje šta je bilo iza, odnosno, koja su to učenja dovela do toga da se napravi upravo ovakav izbor scena za ilustrovanje, za njihov raspored, veličinu, redosled.⁸ Na briljantan i minuciozan način istražuje se i raščlanjuje stanje duha u jevrejskom svetu južne Francuske i Španije u vreme smanjenja uticaja racionalnista. Razmatraju se uticaji hrišćanskih, aškenaskih, vizantijskih gledanja na rešavanje problema vizuelne predstave stvaranja

7 Zahvaljujem se dr. Mirjam Rajner, koja mi je ukazala na ovaj tekst

8 Zahvaljujem Biljani Albahari, bibliotekarki, koja mi je preko bibliotečke mreže omogućila uvid u studiju na koju se autorke pozivaju: H. R. Broderick, *Observations on the Creation Cycle of the Sarajevo Haggadah*. Zeitschrift für Kunstgeschichte, 47 Bd., H.3. (1984), pp.320-332./ Stable Url: JSTOR.org

בית הכנסת

Sinagoga, Sarajevska Hagada (Španija, 14. vek)

– kreacije. Tema stvaranja koja je bila veoma popularna u hrišćanskoj umetnosti, bila je skoro potpuno isključena iz jevrejske umetnosti. Autorke zaključuju da je u Sarajevskoj Hagadi ta tema ilustrovana kao *creatio ex nihilo*, sledeći koncept i učenje srednjovekovnog španskog, jevrejskog rabina i filozofa, Nahmanidesa i njegovih sledbenika. Njihovo učenje bilo je mističarsko, kabalističko i u suprotnosti sa učenjem grupe jevrejskih sledbenika racionalističke filozofije (Majmonides).

Kako one dalje navode stvaranje je prikazano u Sarajevskoj Hagadi na dve strane kroz osam slika. Ljudska figura koja se u hrišćanskim iluminacijama pojavljuje kao Bog, odnosno Hrist, u jevrejskoj umetnosti se izbegava. Tako je u Sarajevskoj Hagadi božja prisutnost u stvaranju naznačena zlatnim zracima svetlosti.

Sledeći Nahmanidesovo učenje, slikar Sarajevske Hagade ciklus šest dana stvaranja (Hexaemeron) nije započeo inicijalnim činom stvaranja, već slikom *tohu* (primordijalni oblik-haos). Slika je podeljena horizontalno, dole je tama gore je svetlost i spuštaju se zlatni zraci. Na drugoj slici predstavljeno je stvaranje svetla i tame ali je sada slika podeljena vertikalno na tamni i svetli deo da bi se razlikovala tama vatre i haosa, na prvoj slici, od tame noći na drugoj slici.

Svih šest dana stvaranja naslikani su ispod lučnog svoda gde se smenjuju plavi i beli lukovi tako predstvljajući stih «i bi dan i bi noć». Ti lukovi ne postoje na prvoj slici gde je predstavljen kaos i na poslednjoj gde je umesto Boga koji se odmara, predstavljen čovek koji se odmara.

Učenje Nahmanidesa i sledbenika opet se istaknuto pojavljuje na slici, treći dan, kada se flora slika u tami jer je po njegovom učenju na zemlji bila tama kada je stvarana.

Na slici četvrti dan, kada je stvarana svetlost, dodati su, po tom učenju, Sunce i Mesec a pojam vremena i njegove mene naznačuju se zlatnim zracima koji idu sa zemlje nagore.

Uz ovaj ciklus, autorke su analizirale i dve minijature iz Sarajevske Hagade, (koje su do sada analizirane odvojeno od ciklusa stvaranja) poznate kao «Sinagoga» i «Hram». Te minijature se povezuju sa minijaturama iz ciklusa stvaranja, predstavom lučnog svoda i tumačenjima vezanim uz to. Autorke se nadovezuju na analize koje ciklus stvaranja i ove minijature povezuju, pored ostalog, i sa predstavama iz devetovekovne verzije kodeksa «Hrišćanska topografija» Kozme Indikoplova, koji je nastao u šestom veku, gde se pojavljuje lučni svod nad pravougaonikom u minijaturama koje prikazuju «Užu stranu sveta» i «Kovčeg zaveta». Govoreći o paralelizmu između stvaranja i Tabernakla (Šator u pustinji), autorke ukazuju na Bajevu (Bahye ben Asher umro u Saragosi 1340) interpretaciju imena Becalel koga je Bog odredio da napravi Tabernakl i Kovčeg zaveta (Izl. 25:9) i (Izl.25:40). Ime Becalel u prevodu znači «u senci

Boga» pa je tumačeno, da mu je bilo dato znanje o stvaranju, a da mu je to znanje omogućilo da sagradi Kovčeg sa kerubinima koji su ga zaklanjali svojim krilima (kako je doslovno naslikano u sceni «hram» u Sarajevskoj Hagadi). To je predstva *Becalel u senci Boga*, i ta scena se ponavljanjem lučnog svoda simbolično povezuje sa ostalim scenama iz ciklusa stvaranja.

Frank Stela, ilustracija za pesmu *Had Gadja*, (prema El Lisickom) 1982-84.

Slikari ilustratori

Jevrejski slikari u 20. veku nisu više bili minijaturisti, ali njihov interes za ilustraciju je ostao živ. Čini se da su upravo kroz izazov da se bave ilustracijom Hagade oni prihvatili mogućnost da pokažu svoje korene i svoju privrženost tradiciji iz koje potiču. Za slikare dvadesetog veka koji su izašli iz geta, odvojili se od svoje sredine, koji su plovili tokovima raznih umetničkih pravaca, od kubizma do enformela, ilustrovanje Hagada bio je poseban čin posvećenosti. Pokazivali su i dokazivali kako se novim sredstvima i novim umetničkim jezikom može ispričati stara priča. Istorijska i umetnička vrednost ovih radova nije samo u tome što odražavaju stil i duh određenog vremena, pa tako imamo ilustracije za Hagade u stilu konstruktivizma, ekspresionizma, ar dekoa, već i u tome što su u svom radu dali interpretaciju onoga što se u tom trenutku u društvu i oko njih događalo. Tako Štajnhart, koji je proživio strahote u I svetskom ratu, jednom od likova koje ilustruje, stavlja vojnički šlem na glavu i mač u ruke. El Lisicki, koji radi u vreme Oktobarske revolucije, božju pravdu predstavlja kao čvrstu (revolucionarnu) ruku s mačem, Artur Šik koji radi pred II svetski rat, sile zla predstavlja kao naciste. Pesma *Had Gadja* – *Jedno jare za dve pare* koja je na kraju Hagade i čita se na kraju obreda za Seder večer, uključena je u teme koje umetnici dvadesetog veka rado ilustruju, a inspirisala je neke umetnike više nego Hagada, da urade ilustracije samo te pesme.

El Lisicki, ilustracija za pesmu *Had Gadya*, 1919.

Razlika između slikara koji su inspirisani Hagadom i onih koji ilustruju samu knjigu Hagade je svakako svest o nameni njihovih radova. Oni inspirisani, ne ograničavaju sebe u izboru materijala i formata. Naprotiv, oni koji dobiju ponudu za ilustrovanje, ili sami odluče da prave ilustracije za Hagadu, obično rade u tehnikama pogodnim za štampu. Mnogi su radili klasične grafičke tehnike kao i u tradicionalnim štampanim Hagadama iz ranijih vekova (drvorez, bakrorez, litografija) mada ima i savremenijih tehnika kod štampe u boji, kao što je sitoštampa i druge. Zapravo kod modernih Hagada pojavljuje se fenomen koji ih povezuje sa prvim (poznatim) rukopisnim

Hagadama: savremeni umetnici naprave original koji je na posebnom papiru, sa rukom rađenim originalnim ilustracijama i to je zapravo rad koji se po vrednosti meri sa drugim iluminiranim rukopisima. Na taj način oni obnavljaju umetnost knjige. A, kao i u slučaju starih Hagada, mi ih poznamo kroz faksimil izdanja.

Ovde će biti predstavljeno nekoliko umetnika u čijem opusu je ilustrovanje Hagade bilo veoma važno i izvedeno na veoma visokom umetničkom nivou.

Jakob Štajnhart (Jacob Steinhardt 1887-1968), rođen u Zerkovu, u istočnoj Prusiji (kasnije Poljska). Bio je grafičar, ekspresionista, najviše se bavio drvorezom. Školovao se u Berlinu i Parizu. Tokom I svetskog rata kao vojnik služio je u Makedoniji i Litvaniji gde se u istočnoevropskim štetlima (malim gradovima pretežno naseljenim Jevrejima) suočio sa tradicionalnim načinom jevrejskog života. Radove sa takvom tematikom izložio je u Berlinu 1917. Godine 1933. nastanio se u Jerusalimu i postao veoma ugledan umetnik i neko vreme je vodio poznatu slikarsku školu Becalel. Tokom boravka i rada u Berlinu sprijateljio se sa kolekcionarom Goeritzom, koji je pasionirano kupovao svaku njegovu grafiku. Taj kolekcionar inicirao je da Štajnhart uradi ilustracije u drvorezu za Hagadu koja je lepo opremljena i štampana 1920. u Berlinu.

Artur Šik (Arthur Szyk 1894 – 1951) rođen u Poljskoj, slikarstvo je učio u Krakovu i Parizu. Bio je ilustrator i karikaturista. Jakim bojama i napadnim stilom i temama privlačio je veliku pažnju. Hagadu je slikao u Lođu u Poljskoj između 1934 i 1936. u vreme kada je evropsko Jevrejstvo već trpelo ispadu nacista. Prema podacima sa sajta koji je posvećen novom, reprint izdanju njegove Hagade, u ilustracije su bile uključene životinje kao zmijske i tigrovi sa svastikama ili su im glave bile odsečene i umesto njih stavljen glave Hitlera i Geringa. Pošto to nijedan izdavač ne bi štampao, on je takve prizore uklonio i Hagada je štampana u Londonu 1940. godine veoma luksuzno u ograničenom tiražu od 250 primeraka, sa predgovorom Sesila Rota. Prilikom da se nađe u Londonu Šik je iskoristio i otišao u Ameriku gde je nastavio da stvara svoju u tematskom i dekorativnom smislu prilično prenaplašenu umetnost.

Ben Šan (Ben Shahn 1898-1969) rođen u Kovnu, Litvanija, ali je još kao dete došao u Ameriku. Izdržavao je sebe i porodicu komercijalnim slikarstvom. Bavio se socijalnim temama i smatralo se da je politički angažovan (pomagao je organizovanje sindikata umetnika). Sarađivao je sa Diegom Riverom na velikim muralima, posvetio je jedan ciklus slika procesu Sako i Vanceti, a u toku i posle Drugog svetskog rata

Ben Šan, ilustracija za *Hagadu*, 1965.

posterima i slikama reagovao je na strahote stradanja u Evropi. Bavio se i jevrejskom tematikom, posebno ga je interesovao grafički potencijal jevrejskog alfabeta, te je hebrejska slova uključivao u svoje slike. Ilustracije za Hagadu uradio je još 1930. godine, ali kako izdavač nije želeo da knjigu štampa u boji, Ben Šan je odustao od štampanja i nije završio poslednju od ilustracija koje je radio vodenim bojama i u gvašu. Ilustracije su otkupljene i Jevrejski muzej iz Njujorka pozajmio je tu svoju dragocenu kolekciju da bi se mogla štampati Hagada 1965. godine, sa predgovorom Sesila Rota. Na poetičnost ovih ilustracija veoma su uticale Ben Šanove uspomene na detinjstvo, kao i orijentalni likovi koje je video u gradu Đerba. Na prvoj ilustraciji nacrtao je sebe kao dete sa knjigom.

Jakov Agam (Yaacov Agam 1928), rođen u Izraelu živi između Pariza i Izraela. Počeo je da radi kao grafičar a svojim eksperimentima stvorio je i nove oblike apstraktne umetnosti. Zanima ga pokret pa se u tom smislu bavio i filmom i pozorištem a u svoju likovnu umetnost uvodi pojmove pokret, vreme i prostor. Tako i jevrejska tematika, obogaćena duhovnošću i kabalom u njegovim delima dobija novi, savremeni i neočekivani izraz. Tvorac je kinetičke umetnosti. Njegovi radovi izvedeni su u svim delovima sveta. Hagada sa njegovim ilustracijama štampana je 1993. godine. U svom maniru ilustracije je uradio kao apstraktne geometrijske oblike obogaćene hebrejskim slovima kao ornamentom, ali su ta slova i učinila da ilustracije dobiju svoju namenu.

Eliezer El Lisicki (Eliezer El Lissitzki 1891- 1941) rođen blizu Smolenska, u vitebskoj guberniji (danas Belorusija). Studirao je arhitekturu u Darmštatu. Po povratku u Rusiju 1914, Lisicki se priključuje pokretu jevrejske avangardne umetnosti a 1917, nakon pobeđe Revolucije odlazi u Kijev, gde je u okviru novog postrevolucionarnog jevrejskog kulturnog udruženja (Kulturlige) štampan veliki broj, većinom dečjih, knjiga sa ilustracijama koje su radili umetnici čije su kreacije ostvarile nove prodore u istoriji umetnosti. Lisitzki je tokom 1917. godine, uz ostale ilustracije uradio i akvarele za pesmu *Had Gadja* (*Jedno jare za dve pare*). Drevna priča o pobeđi dobra nad zlim trebalo je na simboličan način da približi jevrejsku decu pobeđi Revolucije i novom dobu.

Godine 1919. Lisicki je uradio nove litografije, ovog puta u kubo-futurističkom stilu, i štampao 75 primeraka knjige *Had Gadja*. U ilustracije je uključen tekst na jidišu, ispisan hebrejskim slovima, koji kao lučni svod okružuje scene iz pesme.⁹

9 *Had Gadya: The Only Kid; Facsimile of El Lissitzky's edition of 1919.* The Getty Research Institute, Los Angeles 2004.

Jakov Bararon, *Hagada*, 1990.

30

31

Aprila 1986. godine u Muzeju Tel Aviva otvorena je izložba «Frank Stella – Had Gadya after El Lissitzky».¹⁰ Stela, koji je pri poseti telavivskom muzeju 1981. video izložene ilustracije Had Gadye Lisickog, koje su u posedu muzeja, i njima se inspirisao, u periodu 1982-1984. uradio je seriju grafika u tehnici sitoštampe sa kolažima i rukom bojenim delovima. Na izložbi 1986. godine bili su izloženi jedni pored drugih radovi Lisickog i Franka Stele. Ukupno je štampano 60 primeraka mape sa ovom serijom. Frank Stela, koji je rođen je 1936. godine u Masačusetsu, jedan je od glavnih predstavnika američkog apstraktnog slikarstva. Karakteristično je da radi u serijama u kojima stalno eksperimentiše oblicima i materijalima.

Među umetnike koji su se u svojim delima na direktan ili simboličan način vraćali jevrejskim temama ili pravili direktne aluzije na umetnost Hagada može da se ubroji i nekoliko umetnika sa teritorije bivše Jugoslavije koji u svojim delima prave omaž Sarajevskoj Hagadi, ili temama koje Hagade pokreću. Tako Mirjana Lehner iz Beograda, u crtežima i grafikama pravi direktne aluzije na iluminacije iz Sarajevske Hagade. Marija Šorđan, iz Beograda, ekspresionista, amater, u svojoj tematici ima likove koji se pojavljuju u Hagadama ali nema reminiscencija na određene scene. Jakov Bararon, iz Sarajeva koji sada živi u Beču, u svojim malim akrilnim formatima prati scene iz Sarajevske Hagade. Mersad Berber rodnom iz Sarajeva, pravi omaž Sarajevskoj Hagadi, uključujući u sliku sve simbole koje i inače koristi u svom slikarstvu. Od slikara izvan teritorije bivše Jugoslavije za sada nam je poznato samo za slikarku Suzanu Švab iz Amerike da je bila impresionirana temom stvaranja sveta koja se na jedinstven način ilustruje u Sarajevskoj Hagadi i da je tome posvetila ceo ciklus grafika.

10

Frank Stella, *Had Gadya – after El Lissitzky*. The Tel Aviv Museum, 1986.

Jedno jare za dve pare (Had Gadja)

*Jedno jare, jedno jare
Što mi ga kupi otac za dve pare
Za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

*I dođe jedna mačka i pojede jare
Što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

*I dođe jedno kuće te ujede mače
Što pojede jare, što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

*I dođe jedan štap i prebi kuće
Što ujede mače, što pojede jare
Što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

*I dođe jedna vatra i zapali štap, što prebi kuće
Kuče što ujede mače, mače što pojede jare
Što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare jedno jare*

*I dođe voda i ugasi vatru
Što zapali štap, što prebi kuće
Kuče što ujede mače, mače što pojede jare
Što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

*I dođe jedan bik i popije vodu
Što ugasi vatru što zapali štap
Što prebi kuće, što ujede mače
Što pojede jare što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

*I dođe mesar i zakla bika što popio je vodu
Što ugasi vatru, što zapali štap,
Što prebi kuće, što ujede mače
Što pojede jare što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

*I dođe anđeo smrti i zakla mesara što zakla bika
Što popi vodu, što ugasi vatru, što spali štap
Što prebi kuće, što ujede mače, što pojede jare
Što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare jedno jare*

*I dođe Sveti On blagosloven bio i ubi anđela smrti
Što zakla mesara, što zakla bika, što popi vodu,
Što ugasi vatru, što spali štap, što prebi kuće,
Što ujede mače, što pojede jare
Što ga kupi otac moj za dve pare
Jedno jare, jedno jare*

CIP - Каталогизacija у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

75.057:26-23] (083.824)

МИХАИЛОВИЋ, Милица

Haгада : od iluminacije do ilustracije :
Beograd, 27. januar - 10. februar 2008. /
(autori izložbe i teksta Milica Mihailović i
Barbara Panić). - Beograd : Filozofski
fakultet i Jevrejski istorijski muzej, 2008
(Beograd i Grafika Jovšić). - 32 str. : ilustr. ; 21 cm

Na nasl. str.: Radionica Jevrejska umetnost i
tradicija. - Podaci o autorkama preuzeti iz
kolofona. Tiraž 500. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst.

ISBN 978-86-86563-38-5

1. Panić, Barbara [autor]
a) Илуминације - Хагада - Изложбени
каталози
COBISS.SR-ID 145854476

Izdavač
Filozofski fakultet, Beograd
Jevrejski istorijski muzej, Beograd

חמדתו

נא ישראל
כי לעולם

אמרו

חמדתו

נא בית אהרן
כי לעולם

אמרו

חמדתו

נא ידאי יי
כי לעולם

אמרו

ענני במרחת

המצר קראתייה

